

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА

ПРОЦЕНКО ОЛЬГА ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 316.35:364-322:314.151.3(477)(043.3)

ВОЛОНТЕРСЬКІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВИМУШЕНОЇ МІГРАЦІЇ
В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ЧИННИКИ ТА НАСЛІДКИ АКТУАЛІЗАЦІЇ

22.00.04 — спеціальні та галузеві соціології

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата соціологічних наук

Харків — 2021

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: кандидат соціологічних наук, доцент
Філіппова Ольга Аркадіївна,
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна МОН України,
доцент кафедри соціології.

Офіційні опоненти: доктор соціологічних наук, професор
Погрібна Вікторія Леонідівна,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого МОН України
(м. Харків), професор кафедри соціології
та політології;

кандидат соціологічних наук, доцент
Панькова Оксана Володимирівна,
Інститут економіки промисловості
НАН України (м. Київ),
провідний науковий співробітник,
завідувач сектора економічної соціології
відділу економічних проблем соціальної політики.

Захист відбудеться 27 квітня 2021 р. об 11 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.051.15 Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за адресою: 61022, м. Харків, майдан Свободи, 4, ауд. 2-49.

З дисертацією можна ознайомитись у Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за адресою: 61022, м. Харків, майдан Свободи, 4.

Автореферат розісланий 24 березня 2021 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Ірина ШЕРЕМЕТ

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. В умовах соціокультурних змін, що відбуваються в сучасному українському суспільстві, актуалізуються процеси формування соціальної суб'єктності на індивідуальному та груповому рівнях. У свою чергу, ці процеси є важливим чинником та водночас ознакою формування в Україні громадянського суспільства, зокрема розвитку волонтерських практик. Сьогодні феномен волонтерства є об'єктом уваги українських фахівців різних галузей науки. Його поширення перш за все пов'язане з подіями Євромайдану, анексією Криму, вимушеною міграцією з Донбасу, які сформували особливий соціетальний контекст активізації волонтерства. Волонтери стають тими соціальними суб'єктами, які спроможні оперативно та ефективно допомагати суспільству та державі у вирішенні актуальних проблем соціально вразливих груп. Тому дослідження волонтерських практик становить не лише науковий, але й суспільний інтерес. Актуальність досліджень цього феномена пов'язана також із тенденцією поширення волонтерства в Україні (за даними дослідження Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та Українського центру економічних та політичних досліджень імені О. Разумкова, кожен десятий опитаний у 2015 році займався волонтерською діяльністю) та довірою до волонтерів з боку українських громадян (за даними КМІС, у 2020 році волонтери посіли четверте місце за довірою після Збройних Сил України, церкви та Державної служби з надзвичайних ситуацій).

Протягом останніх років одним із найбільш розповсюджених видів волонтерської діяльності є допомога вимушеним переселенцям із Донбасу та Криму, які стали новою соціально вразливою групою населення. Завдяки діяльності громадських об'єднань волонтерів здійснюється розв'язання численних проблем, що виникають у внутрішньо переміщених осіб (ВПО).

Останнім часом внутрішньо переміщені особи все активніше долучаються до волонтерських практик. Однак волонтерська діяльність самих переселенців перебуває поза увагою академічної спільноти. Це актуалізує дослідження, що спрямовані на вивчення волонтерства в контексті вимушеної міграції та його соціологічну концептуалізацію.

Гносеологічним аспектом проблемної ситуації є протиріччя між потребою в знаннях щодо сучасних волонтерських практик, чинників та наслідків їхнього поширення та реальним станом досліджень цієї проблематики.

Предметним аспектом проблемної ситуації є протиріччя між доволі стійкими в сучасному українському суспільстві уявленнями про патерналістські установки внутрішньо переміщених осіб та виникненням в умовах вимушеної міграції самоорганізаційних процесів, одним із результатів яких стала поява та реалізація волонтерських практик, суб'єктами яких є ВПО.

Феномен волонтерства досліджується в багатьох галузях знання, а саме в соціології, психології, соціальній роботі, маркетингу, адмініструванні, економіці, медицині тощо.

Як соціальний феномен сучасного суспільства волонтерство і його різні аспекти стали предметом дослідження деяких закордонних учених. Окремі аспекти волонтерства вивчали Дж. Вілсон, Р. Дженніфер, Ф. Ламмертін, Р. Лінч,

Н. Макдафф, С. Маккарлі, М. Мусік, К. Наваратнам, М. Ніланд, С. О'Донохо, Д. Сміт, Р. Стеббінс, Су Інъ Яп, М. Хілдінг, М. Хо, М. Шерр та ін. Про мотивацію волонтерів писали Х. Анхайер, А. Омото, Л. Саламон, М. Снайдер та ін. Історію волонтерського руху вивчали такі дослідники, як М. Хохбаум, С. Еліс, К. Кемпбел.

До проблематики волонтерської діяльності зверталися й російські дослідники: Г. Бодренкова, Г. Зборовський, А. Істоміна, Г. Кузьмінчук, Л. Кудринська, О. Оберемко, М. Певна, М. Слабжанін та ін.

Проблеми волонтерства розглядалися в роботах таких українських дослідників, як Л. Бевзенко, І. Білич, Р. Вайнола, С. Горбунова-Рубан, І. Зверева, О. Іщенко, О. Касперович, Г. Крапівіна, Е. Логачева, Т. Лях, О. Панькова, В. Погрібна, О. Стрельнікова, С. Харченко, О. Хижняк, Н. Черниш, М. Чухрай, І. Юрченко. Волонтерській діяльності як чиннику становлення та розвитку громадянського суспільства присвячені роботи Т. Любиви, Т. Нікітіної, О. Резніка, В. Степаненка.

Проблеми міграції, у тому числі біженців та внутрішньо переміщених осіб, вивчали Т. Заславська, Е. Лі, Д. Массей, Е. Муні, Л. Рибаківський та ін. Значний доробок щодо становища ВПО в Україні представлений у працях О. Балакіревої, Н. Гусак, О. Іванкової-Стецюк, О. Міхеєвої, Т. Семигіної, В. Середи, С. Трухан, Л. Хижняк та ін.

Погляд на волонтерство як соціокультурну практику зумовлює аналіз теоретичних та емпіричних напрацювань в межах «практичної парадигми» та соціокультурного підходу. Соціальні практики були предметом досліджень таких учених, як Л. Болтанські, П. Бурдьє, Л. Вітгенштайн, Г. Гарфінкель, Е. Гідденс, І. Глушко, Л. Тевено, М. Фуко, М. Гайдеггер, М. Шабанова. Значний внесок у розвиток соціокультурного підходу зробили як закордонні (П. Сорокін, Р. Мертон, П. Штомпка та ін.), так і українські (Л. Малес, О. Ровенчак, Л. Сокур'янська, Ю. Сорока, Н. Черниш та ін.) дослідники.

Формування соціальної суб'єктності завдяки участі у волонтерських практиках зумовлює дослідження суб'єктного дискурсу в соціології. Великий внесок у соціологічний дискурс соціальної суб'єктності зробили такі дослідники, як Р. Барт, У. Бек, Е. Гідденс, Е. Дюркгейм, М. Фуко, П. Штомпка та ін. Особлива увага до проблем суб'єкта та суб'єктності приділяється в пострадянському соціологічному дискурсі (роботи Т. Заславської, О. Злобіної, Р. Ривкіної, Л. Сокур'янської, В. Ядова та ін.).

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації пов'язана з напрямом досліджень із проблем формування соціальної суб'єктності особистості, що здійснюються за участі авторки кафедрою соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Об'єкт дослідження — волонтерські практики в сучасному українському суспільстві.

Предмет — чинники та наслідки актуалізації волонтерських практик в умовах вимушеної міграції в сучасній Україні.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є соціологічна концептуалізація волонтерства як соціокультурної практики та його ролі в становленні соціальної суб'єктності внутрішньо переміщених осіб.

Задля досягнення мети передбачено розв'язання таких **завдань**:

1. Дослідити існуючі підходи до вивчення волонтерства в міждисциплінарній перспективі; визначити теоретико-методологічні засади соціологічного аналізу волонтерства як соціокультурної практики.
2. Виявити та схарактеризувати основні риси волонтерства як соціокультурної практики.
3. Визначити основні чинники актуалізації волонтерства в сучасній Україні.
4. Адаптувати теорії вимушеної (міждержавної) міграції до аналізу вимушеної внутрішньої міграції.
5. Проаналізувати медійний та повсякденний дискурси щодо внутрішньо переміщених осіб.
6. Виявити модуси волонтерських практик у сучасному українському суспільстві.
7. Визначити наслідки залучення до волонтерських практик ВПО в контексті формування їхньої соціальної суб'єктності.

Гіпотези дослідження:

Одним із важливих чинників подолання культурної травми, що була спричинена анексією Криму та подіями на сході України, є актуалізація волонтерських практик, суб'єктами яких стають внутрішньо переміщені особи.

Формування та розвиток соціальної суб'єктності волонтерів відбуваються незалежно від того, як реалізуються їхні волонтерські практики — як індивідуальні дії чи як інституціоналізовані практики.

Методи дослідження. Досягнення мети і реалізація завдань дослідження забезпечуються завдяки використанню загальнонаукових методів: аналізу, синтезу, індукції, дедукції, типологізації, історико-генетичного методу тощо. У дисертації застосовано такі методи соціологічного дослідження, як напівструктуроване глибинне інтерв'ю, критичний дискурс-аналіз ЗМІ.

Теоретичною базою дисертаційної роботи є соціокультурний підхід (П. Сорокін, Л. Сокурянська, Н. Черниш), зокрема концептуалізація в його межах феномена соціокультурних практик (П. Бурд'є, Л. Вітгенштайн, Г. Гарфінкель, І. Глушко, М. Гайдеггер, М. Шабанова), що використовується для осмислення феномена волонтерства. Як концептуальна основа аналізу факторів актуалізації волонтерства в сучасній Україні використовується теорія культурної травми (П. Штомпка). Вимушена внутрішня міграція досліджується на основі теорій міграції, зокрема теорії «тяжіння та виштовхування» (Е. Лі), теорії міграційних мереж (Д. Массей), концепції трьохстадійності міграційного процесу (Л. Рибаківський). Для розуміння процесів конструювання певних образів внутрішньо переміщених осіб застосовано положення критичного дискурс-аналізу. Дисертаційне дослідження також спирається на положення теорії соціальної суб'єктності (В. Ядов, Л. Сокурянська) в контексті розгляду суб'єктних характеристик волонтерів.

Емпіричну базу роботи становлять результати авторських досліджень: критичний дискурс-аналіз повідомлень ЗМІ, що представлені у 2014–2018 роках як у загальнонаціональних державних («Голос України»: 206 повідомлень) та недержавних ЗМІ («Дзеркало тижня»: 184 повідомлень), так і в регіональних

державних/комунальних («Харківські вісті»: 1092 повідомлення) й недержавних ЗМІ («Media Port»: 1020 повідомлень); напівструктуровані глибинні інтерв'ю з внутрішньо переміщеними особами, що залучені до волонтерських практик (проведено 21 інтерв'ю).

У дисертаційній роботі також використані результати таких кількісних досліджень, як: «Волонтерський рух в Україні», проведеного GfK Ukraine (опитано 1000 респондентів від 16 років, 20–26 листопада 2014 року); «Постмайданна благодійність і волонтерство», проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та Українським центром економічних та політичних досліджень імені О. Разумкова (опитано 2009 респондентів від 18 років, 14–22 листопада 2015 року); «Благодійність і волонтерство», проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та Українського центру економічних та політичних досліджень імені О. Разумкова (опитано 2018 респондентів від 18 років, 16–20 грудня 2016 року); «Довіра соціальним інституціям», проведеного Київським міжнародним інститутом соціології (опитано 2040 респондентів від 18 років, 2–12 грудня 2016 року; опитано 2034 респондента віком від 18 років, 30 листопада — 14 грудня 2018 року); «Світовий рейтинг благодійності» («World Giving Index»), що проводиться британською благодійною організацією «Charities Aid Foundation» на підставі даних всесвітнього опитування компанії «Gallup's WorldView poll» (опитування проведено в 153 країнах світу, 2009–2018 роки).

Крім того, у дисертаційній роботі використані матеріали якісних досліджень: «Сучасні українські внутрішньо переміщені особи: основні причини, стратегії переселення та проблеми адаптації», що фінансувалося Посольством Великої Британії в Україні, Українською миротворчою школою (70 глибинних інтерв'ю у 2014–2015 роках); «Долаючи розломи: у пошуку відповідей на виклики інтеграції від потерпілих від збройного конфлікту (аналітичні записки на полях)», проведеного благодійного фонду «Карітас України» (12 фокусованих групових інтерв'ю, 2016 рік).

Наукова новизна отриманих результатів полягає у вирішенні важливого наукового завдання — розробці концептуальних засад соціологічного вивчення волонтерства як соціокультурної практики, а також його ролі в становленні соціальної суб'єктності особистості, а саме:

вперше:

– застосовано положення соціокультурного підходу та «практичної парадигми» до вивчення волонтерства, завдяки чому, зокрема, сформульовано визначення волонтерства як соціокультурної практики, що розуміється як хабітуалізовані (узвичаєні) дії людини або групи людей, що мають добровільний, реципрокний характер, спрямовані на вирішення соціальних проблем певних категорій населення та залежать від соціокультурного контексту, зокрема цінностей, норм, традицій, взірців поведінки тощо історично конкретного суспільства;

– виявлено та схарактеризовано взаємозв'язок таких макросоціальних чинників актуалізації волонтерства, як зростання соціальної напруги в українському суспільстві; загрози державному суверенітету; виникнення нових категорій населення, що потребують допомоги різної спрямованості; активізація роботи

міжнародних організацій на території країни та дефіцит ефективних управлінських рішень щодо вирішення проблем ВПО;

– обґрунтовано, що перехід внутрішньо переміщеної особи з позиції об'єкта до позиції суб'єкта волонтерських практик сприяє розвитку потенціалу соціальної суб'єктності особистості незалежно від того, в якому модусі відбувається залучення до волонтерських практик: (1) як індивідуальне волонтерство; (2) як волонтерство в складі спільнот самодопомоги ВПО; (3) у складі організацій, що опікуються проблемами ВПО; (4) у складі інших організацій та ініціатив; показано, що участь у волонтерських практиках є важливим чинником адаптації ВПО до нових умов життя та подолання негативних впливів культурної травми;

– на підставі результатів дискурс-аналізу повідомлень ЗМІ виявлено такі типи дискурсу щодо внутрішньо переміщених осіб: дискурс знедоленості, який породжує дискурс патерналізму; дискурс девіантності, який породжує дискурс стигматизації; дискурс активності; при цьому найбільш поширеним є дискурс знедоленості, в якому ВПО розглядаються як об'єкти соціальної допомоги;

отримали подальший розвиток:

– категоріальний апарат дослідження волонтерства в сучасному українському суспільстві, а саме: до понять «волонтерство», «мотиви волонтерства», «ціннісні орієнтації волонтерів», «об'єкти волонтерства», «суб'єкти волонтерства», «життєві стратегії волонтерів» додано такі поняття: «волонтерство як соціокультурна практика», «внутрішньо переміщені особи як суб'єкти волонтерства» (внутрішньо переміщені особи як ініціатори та безпосередні учасники волонтерських практик, залученість до яких ґрунтується на певних ціннісних орієнтаціях ВПО, їхній мотивації, життєвих стратегіях тощо), «модуси реалізації волонтерських практик» (способи існування або форми залучення особистості до волонтерських практик), «суб'єктний потенціал волонтерських практик» (актуалізація суб'єктних якостей особистості (прагнення до самореалізації, самостійності, активної участі у вирішенні як власних, так і суспільних проблем тощо) в процесі реалізації волонтерських практик);

– положення теорії культурної травми П. Штомпки як концептуальна основа аналізу факторів актуалізації волонтерства в сучасній Україні, зокрема положення про те, що в кожній травмі є центральні групи, які глибоко переживають і сприймають її, доповнено кейсом про внутрішньо переміщених осіб;

– положення теорій міграції, а саме теорій, що стосуються міждержавних міграцій (теорія «тяжіння та виштовхування» Е. Лі, теорія міграційних мереж Д. Массея, концепція трьохстадійності міграційного процесу Л. Рибаківського), адаптовано до вивчення вимушеної внутрішньої міграції у вимірі певної країни; доведено, що фактори «виштовхування та тяжіння» можуть бути не тільки в країнах вибуття та прибуття, а й у певних регіонах однієї країни; «міграційні мережі» можуть мати «регіональний» вимір; виявлено, що три стадії міграційного процесу (формування міграційної мобільності, переміщення та приживання) характерні також для вимушеної внутрішньої міграції;

удосконалено:

– класифікацію мікрофункцій волонтерства (за М. Певною): до функцій самопізнання, самоствердження, пізнавальної функції, функції професіоналізації, функції формування соціального, культурного та символічного капіталу особистості додано та схарактеризовано функцію формування політичного капіталу (репутаційного капіталу, капіталу довіри).

Практичне значення отриманих результатів полягає в розробці концептуальних засад соціологічного вивчення волонтерства як соціокультурної практики, а також визначенні його ролі у формуванні соціальної суб'єктності особистості. Основні положення та висновки роботи можуть бути використані представниками міжнародних організацій, органів державної та місцевої влади для організації ефективної взаємодії з волонтерськими організаціями та ініціативними групами, з представниками волонтерських та громадських організацій з метою вдосконалення взаємодії з населенням, залучення його до волонтерської діяльності. Матеріали дисертації також можуть бути використані під час розробки та вдосконалення законодавчих актів щодо волонтерської діяльності в Україні. Результати дисертаційної роботи можуть застосовуватися в подальших дослідженнях із зазначеної проблематики, а сформульовані висновки сприятимуть розвитку таких галузей наукового знання, як соціологія громадянського суспільства, соціологія міграції, соціологія молоді, соціологія моралі, соціальна робота. Положення, що висунуто й обґрунтовано в роботі, можуть бути використані під час розробки та викладання навчальних курсів із зазначених галузей соціологічного знання.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійно виконаною науковою працею. Наукові результати та висновки, що містяться в дисертації, отримані автором особисто. З наукових праць, опублікованих у співавторстві, в узагальненому вигляді використано лише ті фрагменти, що безпосередньо належать авторові дисертації. Зокрема, особистий внесок здобувача Проценко О. О. в роботі «Дозвіллієві практики як прояв професійно-класової ідентичності українців» полягає у формулюванні завдань дослідження та аналізі волонтерства як активно-діяльнісного типу дозвілля.

Апробація матеріалів дисертації. Основні положення дисертаційного дослідження були представлені на конференціях: Міжнародній науково-практичній конференції «Волонтерський рух: історія, сучасність, перспективи» (Харків, 2015); VIII Міжнародній конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Соціологія та сучасні соціальні трансформації» (Київ, 2015); X Львівському соціологічному форумі «Змінність соціальних просторів крізь соціологічну оптику: прояви, контексти, можливості» (Львів, 2016); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Українське суспільство в умовах війни: виклики сьогодення та перспективи миротворення» (Маріуполь, 2017); III Конгресі Соціологічної асоціації України «Нові нерівності — нові конфлікти: шляхи подолання» (Харків, 2017); XVI Міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів, докторантів та молодих вчених «Соціологія у (пост)сучасності» (Харків, 2018, 2020); XXI Харківських соціологічних читаннях «Мова соціології: сучасні тренди» (Харків, 2018); I Всеукраїнській науково-практичній конференції студентів,

аспірантів та молодих учених «Традиції та новації у розвитку сучасної соціологічної науки: дослідження молодих вчених» (Київ, 2019); Українсько-норвезькій конференції, присвяченій діяльності Фрідтофа Нансена в Україні у 1921–1922 роках (Харків, 2019).

Основні положення й висновки дисертаційного дослідження обговорювалися на теоретичних семінарах кафедри соціології та соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Публікації. Результати дисертаційного дослідження викладені у 12 публікаціях, у тому числі у 6 статтях, 5 із яких опубліковано у фахових виданнях України із соціології, 1 стаття — у закордонному періодичному виданні та 6 тез доповідей на вітчизняних наукових конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, 3 розділів, загальних висновків, списку використаних джерел та 2 додатків. Загальний обсяг тексту дисертації складає 243 сторінки (10,47 д.а), з них основного тексту — 173 сторінки (7,9 д.а). Робота ілюстрована 7 таблицями. Список використаних джерел містить 339 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, визначено об'єкт, предмет, мету та завдання дисертаційного дослідження, його теоретико-методологічні та емпіричні засади, сформульовано наукову новизну та практичне значення, описано апробацію отриманих результатів на конференціях та в публікаціях.

У **розділі 1 «Теоретико-методологічні засади дослідження волонтерства»** розглянуто волонтерство в міждисциплінарній перспективі, розкрито потенціал соціологічних теорій вивчення означеного феномена, окрему увагу приділено концепту соціокультурних практик та розглянуто волонтерство як одну з таких практик.

У підрозділі 1.1. *«Поняття, функції та класифікація волонтерства: міждисциплінарна перспектива»* проведено аналіз наукових робіт дослідників волонтерства в різних галузях соціогуманітарного знання. Розглянуто співвідношення волонтерства з такими поняттями, як «благодійна діяльність», «громадська діяльність», «громадська активність», «громадянське суспільство», «недержавні організації (НДО)», «некомерційні організації (НКО)». Розглянуто функції та дисфункції волонтерства.

Проаналізовано низку робіт з обраної проблематики та виокремлено три підходи, за якими науковці класифікують волонтерську діяльність та волонтерів: класифікації щодо об'єкта, щодо суб'єкта волонтерства та щодо самої волонтерської діяльності.

Окреслено появу таких нових типів волонтерства, як віртуальне (інтернет) волонтерство та волонтерський туризм або волонтуризм. Сутність онлайн або «віртуального» волонтерства полягає в можливості дистанційного надання різноманітних послуг. Волонтерський туризм визначається як тип епізодичного волонтерства, що містить у собі поїздки за межі своєї країни для волонтерської діяльності.

Окремо розглянуто феномени напівволонтерства та квазіволонтерства (псевдоволонтерства). За М. Певною, напівволонтерство являє собою волонтерські практики, в яких учасникам складно самоідентифікувати себе як волонтерів, у них існують труднощі в сприйнятті інших волонтерів як однодумців, не завжди присутнє почуття задоволеності від діяльності. Квазіволонтерство означає мімікрію волонтерської діяльності, відсутність реального внеску волонтерів у процес надання безоплатної допомоги нужденним у ній людям. Авторка додає до показників псевдоволонтерства відсутність одного й більше критеріїв волонтерства, як-от добровільність, безоплатність, соціальна спрямованість, відсутність родинних та близьких зв'язків між донором та реципієнтом.

Проаналізовано підходи та теорії щодо волонтерства в межах різних дисциплін у зарубіжному науковому дискурсі, а саме: підхід вигод/витрат, трудовий підхід, теорія прив'язаності, теорії життєвого періоду та життєвого шляху, теорія громадянського суспільства Г. Еспінга-Андерсена тощо.

Розглянуто тематичні напрями вивчення волонтерства. Показано, що найбільш розповсюдженими є крос-культурні студії відмінностей волонтерства, зокрема відмінностей у мотивах волонтерів; дослідження мотивів і компетенцій, отриманих волонтерами, що беруть участь у роботі різних міжнародних волонтерських організацій та програм, а також у волонтерському туризмі; дослідження сприйняття волонтерами самих себе та сприйняття їх суспільством; детермінантів волонтерської участі у програмах та асоціаціях, прихильності волонтерів до певної волонтерської організації тощо. Активно досліджується вплив волонтерства на волонтерів на різних рівнях: вигоди та витрати, що отримують індивіди, займаючись волонтерством; вплив фізичного, психологічного здоров'я, професійних досягнень на залучення до волонтерства; зв'язок між волонтерством та веденням «правильного способу життя». Окремим напрямом є вивчення волонтерства в контексті міграційних процесів (наприклад волонтерство в іммігрантських громадах).

У підрозділі 1.2. *«Соціологічні теорії вивчення волонтерства»* докладно розкрито евристичний потенціал соціологічних теорій, які можуть використовуватися для дослідження волонтерства.

Широкий спектр соціологічних теорій створює методологічне підґрунтя для багатогранного дослідження волонтерства. Як можливі теоретичні «рамки» для вивчення волонтерства було розглянуто низку соціологічних теорій, а саме: феноменологію А. Шюца, теорію стигматизації та фреймів І. Гофмана, теорію соціального обміну, теорію індивідуалізованого суспільства З. Баумана, теорію структуризації Е. Гідденса, теорію творчого альтруїзму П. Сорокіна, теорію соціального капіталу П. Бурдьє, теорію соціальної солідарності Е. Дюркгейма. Приділено увагу критичним теоріям, в межах яких розглядаються негативні наслідки та тенденції розвитку волонтерства в глобалізованому суспільстві. До таких теорій належать: теорія індивідуалізованого суспільства З. Баумана, теорія постколоніалізму Ф. Содерберга, теорія соціальної мімікрії А. Лобанової.

Окремо розглянуто теорії суб'єктності, що представлені в роботах Л. Сокурянської, В. Ядова та ін. Особлива увага приділена показникам соціальної суб'єктності, запропонованим Л. Сокурянською, а саме: психологічній, теоретичній та практичній (володіння певними знаннями, вміннями та навичками) готовності

індивіда до самостійної діяльності; відповідальності за її результати; готовності до ризику; здатності впливати на інших суб'єктів; адаптивно-інноваційному потенціалу (здатність перебудовувати свідомість і поведінку під впливом соціокультурних умов, що змінюються); специфічній життєвій стратегії; цінності та ціннісним орієнтаціям особистості. З огляду на результати емпіричних досліджень підкреслено, що волонтерам притаманні всі зазначені показники соціальної суб'єктності.

Проаналізовано відмінності змістовного наповнення поняття «життєві стратегії» у сталих суспільствах (роботи К. Абульханової-Славської, О. Васильєвої, Є. Головахи, Є. Демченко, Н. Паніної, Т. Парсонса, Є. Смірнова, Т. Резнік, Ю. Резніка та ін.), у перехідних суспільствах або таких, що трансформуються (дослідження О. Злобіної, Р. Мертон, Н. Наумової, О. Тихоновича, П. Штомпки та ін.).

У підрозділі 1.3. *«Волонтерство як соціокультурна практика: інтерпретація поняття»* волонтерство концептуалізовано як соціокультурну практику. Розглянуто категорію «практика» в межах напрацювань таких дослідників, як П. Бурдьє, Л. Вітгенштайн, Г. Гарфінкель, І. Глушко, М. Гайдеггер, М. Шабанова. Підкреслено, що волонтерство має характеристики, які притаманні усім практикам, а саме: значущість (М. Шабанова); усталеність; відтворення; нормативність; масовість (Г. Гарфінкель). У структурі волонтерства виділено «зовнішню» та «внутрішню» сторони (І. Глушко), підкреслено одночасно фоновий (Л. Вітгенштайн) та повсякденний характер цих практик (П. Бурдьє). Зазначено, що волонтерські практики мають «розкриваючий» характер (М. Гайдеггер), тобто конституують і відтворюють ідентичність волонтера.

Акцентовано, що соціокультурний підхід (доробки Л. Сокурянської, П. Сорокіна, Н. Черниш), у свою чергу, дає змогу розглядати волонтерство як найважливіший елемент культури суспільства, необхідний для зміцнення довіри, саморегуляції і самовідтворення культурної системи в цілому. Цей підхід надає можливість одночасно аналізувати й індивідуальне, і соціальне, і культурне, зокрема досліджувати волонтерство на макро- та мікросоціальному рівнях. Крізь призму соціокультурного підходу волонтерство розглядається як феномен, що пов'язаний із суспільством як системою відносин і культурою як сукупністю цінностей і норм.

Грунтуючись на теоретичному потенціалі «практичної парадигми» та соціокультурного підходу, в дисертаційному дослідженні сформульовано визначення волонтерства як соціокультурної практики, а саме: волонтерство як соціокультурна практика — це хабітуалізовані (узвичаєні) дії людини або групи людей, що мають добровільний, реципрокний характер, спрямовані на вирішення соціальних проблем певних категорій населення та залежать від соціокультурного контексту, зокрема цінностей, норм, традицій, взірців поведінки тощо історично конкретного суспільства.

У розділі 2 **«Чинники актуалізації волонтерства в сучасній Україні»** проведено аналіз динаміки розвитку волонтерства в українському суспільстві, виділено особливості та чинники його актуалізації в контексті вимушеної міграції.

У підрозділі 2.1. *«Волонтерство в Україні: історія та сучасний стан»* описано історію волонтерства у світі та в Україні від «протоволонтерства» до

сьогодення. Окреслено новітній (інституційний) етап волонтерства, який розпочинається з розвитком країни в умовах незалежності. Виділено сплески активізації цього феномену. Травматичні події, з якими пов'язується активізація сучасного волонтерства (анексія Криму, акти насильства, вимушена внутрішня міграція тощо), розглянуто в дисертації крізь призму концепції культурної травми П. Штомпки. Зазначено, що кожна з цих подій сприяла появі нових травм, що впливають як на певні категорії населення, так і на суспільство в цілому. До теоретичного положення П. Штомпки про наявність у кожній травмі центральних груп, які глибоко переживають і сприймають її, додано кейс про внутрішньо переміщених осіб (на прикладі українського суспільства).

Зазначено, що аналіз динаміки розвитку та соціокультурного контексту волонтерських практик в Україні дозволив виділити такі їхні особливості: високий рівень довіри до волонтерів і волонтерства; актуалізація видів волонтерської діяльності, що спрямовані на сек'юритизацію; гетерогенність учасників волонтерської діяльності; відсутність остаточно сформованої законодавчої бази; активізація волонтерства за принципом «знизу вгору»; мобілізація ресурсів громадянського суспільства через втрату територіальної цілісності країни. Виокремлено специфічну функцію волонтерства на мікрорівні — формування за допомогою волонтерських практик політичного капіталу (репутаційного капіталу, капіталу довіри).

Виявлено та схарактеризовано взаємозв'язок таких макросоціальних чинників волонтерського руху в Україні, як: зростання соціальної напруги в українському суспільстві; загроза державному суверенітету; поява в українському суспільстві нових груп, що потребують допомоги різного характеру (внутрішньо переміщені особи, викладацькі та студентські колективи переміщених закладів вищої освіти (ЗВО); військові, що залучені в АТО/ООС та їхні сім'ї; жителі прифронтових міст та селищ; ветерани АТО/ООС; діти, народжені під час війни); дефіцит якісних управлінських рішень (нездатність своєчасно реагувати на ситуації воєнного конфлікту, неготовність органів соціальної політики реагувати на появу великої кількості внутрішньо переміщених осіб, розбалансованість взаємодії органів державної влади, тривале адміністрування процедур закупівель тощо).

Підрозділ 2.2. *«Вимушена внутрішня міграція як чинник актуалізації волонтерства»* присвячений розгляду вимушеної міграції як одного з чинників актуалізації волонтерства в сучасному українському суспільстві. Здійснено аналіз існуючих підходів до класифікацій міграції, зокрема за такими критеріями, як: правовий статус, географія, тривалість перебування, добровільність, причини (цілі), спосіб реалізації, кількість мігрантів, повторюваність. Зазначено, що на практиці міграція має змішаний характер, тобто в кожному окремому випадку міграційні процеси можуть відповідати одразу декільком критеріям. У випадку України слід говорити про вимушену внутрішню міграцію, яку в роботі визначено як переміщення в межах міжнародно визнаних державних кордонів, у якому є елемент примусу, пов'язаний із загрозою життю (з метою уникнення такої загрози), зумовленої природними або соціальними чинниками.

Зазначено, що серед теорій міграцій превалюють теорії міждержавних міграцій, натомість підходів, в яких би концептуалізувалася вимушена внутрішня

міграція, практично немає. З огляду на це, теорії «тяжіння та виштовхування» Е. Лі, міграційних мереж Д. Массея, концепцію трьохстадійності міграційного процесу Л. Рибаківського було адаптовано для дослідження вимушеного внутрішнього переміщення. Визначено, що для переселенців головним виштовхуючим чинником (або «жорстким» чинником) стали воєнні події на сході країни. Підкреслено, що обрання регіону призначення переселенців відбувається з урахуванням сформованої міграційної мережі вимушених внутрішніх мігрантів (наявність у місті переселення родичів, близьких, друзів, великої кількості внутрішньо переміщених осіб), завдяки чому люди отримують та акумулюють соціальний капітал, що мінімізує ризики, пов'язані з переїздом. Серед обмежень до переїзду виділено транспортні витрати, брак інформації та негативні стереотипи про регіон переселення тощо. Для ВПО з Криму причинами міграції є здебільшого створення нестерпних умов для життя (психологічна атмосфера, тиск, переслідування), тобто переселення відбувається через бажання уникнути загроз життю чи існуванню. Зазначено, що, з огляду на недостатню інтегрованість переселенців до приймаючих громад, надання їм державою певного статусу, внутрішньо переміщені особи знаходяться на етапі приживання до місць переселення.

Показано евристичний потенціал теорії самоактуалізації А. Маслоу, теорії категоризації Г. Теджфела та Дж. Тернера, теорії акультурації (адаптації) Дж. Беррі, теорії інкультурації М. Херсковіца, який може скласти основу для створення окремої концептуальної рамки досліджень щодо вимушеної внутрішньої міграції.

Розглянуто сучасні міграційні процеси в українському суспільстві, в тому числі приділено увагу феномену «затяжного внутрішнього переміщення» (*protracted displacement*). Доведено, що у випадку України можна говорити про затяжний, реверсивний характер вимушеної внутрішньої міграції.

У підрозділі 2.3. *«Внутрішньо переміщені особи: концептуалізація поняття та кейс України»* представлено аналіз поняття «внутрішньо переміщена особа» як наслідку феномена вимушеної внутрішньої міграції. Виділено два основних критерії, що характеризують внутрішнє переміщення: недобровільний (вимушений) характер руху та міграція в межах національних кордонів. У підрозділі проведено розмежування поняття «внутрішньо переміщена особа» з поняттями «біженець», «економічний мігрант», «шукач притулку».

У контексті дослідження внутрішньо переміщені особи визначені як окремі люди або групи людей, які були змушені покинути своє місце проживання в результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, насильства, порушення прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру.

На основі здійсненого аналізу даних кількісних та якісних соціологічних досліджень виділено об'єктивні (наявність/відсутність житла, працевлаштування, наявність/відсутність соціальних контактів, кількість переселених осіб (одноосібна, сімейна, групова міграція), наявність рідних, близьких у місці переселення) та суб'єктивні чинники (ставлення приймаючої громади до переселенців та самих ВПО до громади, сприйняття/несприйняття внутрішньо переміщеною особою соціокультурних особливостей приймаючої громади, довіра/недовіра до органів влади, ЗМІ), що впливають на адаптацію та інтеграцію ВПО до нового середовища.

Визначено, що за роки існування вимушеного внутрішнього переміщення ВПО частково адаптувалися та інтегрувалися до приймаючих громад, але залишаються проблеми залучення до прийняття рішень у громадах, право голосування на місцевих виборах, адміністративні перепони тощо.

У розділі 3 **«Волонтерські практики як чинник та показник формування соціальної суб'єктності»** проаналізовано медійний та повсякденний дискурси щодо внутрішньо переміщених осіб, виділені модуси волонтерських практик серед ВПО, схарактеризовано основні прояви соціальної суб'єктності волонтерів-переселенців.

У підрозділі 3.1. *«Образ внутрішньо переміщених осіб у медійному та повсякденному дискурсах»* обґрунтовано доцільність використання критичного дискурс-аналізу для дослідження дискурсів про внутрішньо переміщених осіб у ЗМІ. Представлено результати аналізу дискурсу повідомлень засобів масової інформації, у яких згадувалися ВПО, в період від 2014 до 2018 року. Проаналізовано як національні державні («Голос України»: 206 повідомлень) й недержавні ЗМІ («Дзеркало тижня»: 184 повідомлень), так і регіональні державні/комунальні («Харківські вісті»: 1092 повідомлень) й недержавні ЗМІ («MediaPort»: 1020 повідомлень).

Зазначено, що отримані дані дозволили виділити дискурси, що конструюються національними та регіональними ЗМІ: дискурс знедоленості, який породжує дискурс патерналізму; дискурс девіантності, який породжує дискурс стигматизації; дискурс активності (у тому числі публікації про благодійну й волонтерську діяльність переселенців). Підкреслено, що найбільш поширеним є дискурс знедоленості, в якому ВПО розглядаються як об'єкти соціальної допомоги держави, міжнародних організацій, волонтерів та ін. Завдяки аналізу тематичної структури публікацій про внутрішньо переміщених осіб виділено такі теми: публікації, пов'язані безпосередньо з життям ВПО; статті, пов'язані з Майданом, АТО/ООС, Донбасом, які являють собою так званий «макроконтекст» подій; публікації, у яких ВПО розглядаються в контексті різних соціально незахищених верств населення та соціальних проблем країни.

Зроблено висновок, що владні структури намагаються закріпити власні позиції домінування, використовуючи дискурс про внутрішньо переміщених осіб. Влада виступає з вигідної для себе позиції, висвітлюючи надання допомоги ВПО, тим самим підкреслюючи, що вони не здатні вирішувати власні проблеми, потребують допомоги, є безпомічними та пасивними.

Аналіз академічного дискурсу щодо ставлення до ВПО дозволив зробити висновок, що науковців цікавить здебільшого думка приймаючої громади, при цьому залишається майже не дослідженим, як упередження її представників позначаються на саморепрезентації ВПО. Задля дослідження цього впливу схема самопрезентації Т. Ван Дейка, яка побудована за допомогою так званого «мидискурсу», була перебудована в термінах «вони-дискурсу». Повсякденний дискурс переселенців щодо сприйняття ставлення до себе досліджувався завдяки аналізу глибинних напівструктурованих інтерв'ю з внутрішньо переміщеними особами, що залучені до волонтерських практик ($n=21$).

На основі аналізу результатів інтерв'ю з волонтерами-переселенцями виокремлено такі усталені/поширені уявлення ВПО про ставлення до них

приймаючої громади: «хочуть нажитися на волонтерській допомозі або допомозі держави»; «агресивні, нахабні»; «схильні до кримінальної поведінки», «підтримують сепаратизм»; «не можуть адаптуватися», «дуже вразливі та потребують допомоги»; «незабаром повернуться додому» (мається на увазі, що переселенці перебувають на новому місці проживання тимчасово, тому їм не потрібно надавати допомогу, їм не має сенсу працевлаштовуватися та шукати житло); «мають високе матеріальне становище». Доведено, що певні дискурсивні рамки, що задаються приймаючою громадою, впливають на саморепрезентацію ВПО. Зазначено, що пасивний образ, що здебільшого конструюється медіа, відтворюється місцевими громадами та відчувається самими переселенцями.

У підрозділі 3.2. *«Модуси волонтерської діяльності: від індивідуальних ініціатив до інституціоналізованих практик»* розглянуто динаміку розвитку волонтерства в сучасній Україні завдяки використанню схеми інституціоналізації М. Шабанової та схем інституціоналізації волонтерства М. Чухрай та І. Юрченко. Первинними елементами формальної легалізації волонтерства визначено прийняття низки нормативно-законодавчих актів, пов'язаних із волонтерською діяльністю, які, однак, мають деякі недоліки (наприклад, компенсації через отримання інвалідності, поранень або загибелі можуть отримати тільки волонтери, що задіяні в районі АТО, бойових дій та збройних конфліктів). Потреба в зміні відповідного законодавства в результаті актуалізації волонтерства підтверджує тезу про розвиток волонтерства за принципом «знизу вгору» («grass roots»).

Зазначено, що важливим чинником легітимації волонтерства в сучасній Україні є формування ставлення до волонтерів та до волонтерської діяльності в масовій свідомості. Результати авторського дослідження дозволили виокремити три тенденції у ставленні до волонтерів та волонтерства, з якими стикалися респонденти: ототожнення всього багатоманіття сфер волонтерських практик із якоюсь однією (декількома); негативне сприйняття волонтерства, пов'язане з феноменом псевдоволонтерства (квазіволонтерства), який має місце і в українському суспільстві; сприйняття волонтерів як людей із необмеженою кількістю можливостей та ресурсів, які повинні допомагати всім.

На основі аналізу емпіричної інформації за критерієм «форма залучення» було виділено чотири модуси волонтерських практик внутрішньо переміщених осіб:

- індивідуальне волонтерство (переселенці діють самостійно або беруть участь в окремих проєктах та ініціативах, не асоціюючи себе з певною волонтерською організацією);
- волонтерство у складі спільнот самопомоги ВПО (створення безпосередньо внутрішньо переміщеними особами ініціатив та організацій, що допомагають переселенцям); такі волонтерські спільноти володіють потужним адаптаційним потенціалом для її учасників, мають апропріативний характер (об'єднані для однієї мети, вони можуть використовуватися і для інших цілей, в тому числі для вирішення проблем приймаючих громад);
- волонтерство у складі організацій, що опікуються проблемами ВПО (приєднання до наявних ініціатив та організацій);
- волонтерство у складі інших організацій, ініціатив (приєднання до організацій та ініціатив, чия діяльність поширюється й на інші верстви та групи населення).

У підрозділі 3.3. «Основні прояви соціальної суб'єктності волонтерів-переселенців» проаналізовано глибинні напівструктуровані інтерв'ю з внутрішньо переміщеними особами, які займаються волонтерством, зокрема схарактеризовано основні прояви соціальної суб'єктності волонтерів-переселенців.

Беручи до уваги двоїсту структуру соціальної суб'єктності (за Л. Сокурянською), доведено, що волонтери з числа ВПО володіють як диспозиційною, так і актуалізованою суб'єктністю. До диспозиційних характеристик віднесено: наявність певних мотивів особистості, орієнтованих на здійснення волонтерської діяльності, її ціннісних орієнтацій; здатність корегувати життєві стратегії під впливом зовнішнього середовища; орієнтація на результат; бачення своїх проблем та можливостей їхнього вирішення (мається на увазі адаптація та інтеграція в приймаючі громади); громадянська відповідальність.

Враховуючи особливості досліджуваної групи, до класифікації мотивів волонтерства Х. Анхайера та Л. Саламона, у якій виділяються альтруїстичні, інструментальні мотиви та мотиви обов'язку, додано адаптаційні мотиви (компенсаторні мотиви та афіліація). Доведено, що ціннісні орієнтації волонтерів-переселенців мають постмодерністський характер (прагнення до самовираження, саморозвитку, самореалізації тощо). За результатами авторського дослідження, такі ціннісні орієнтації демонструють волонтери, які не асоціюють себе з певною організацією.

Зазначено, що однією з характеристик суб'єктності є наявність у людини певної життєвої стратегії. Для ВПО, які переживають культурну травму, це перш за все стратегія адаптації та стратегія виживання. В результаті аналізу інтерв'ю виокремлено два різновиди суб'єктності волонтерів-переселенців (за типологією Л. Сокурянської): ситуативну (реактивну) та усталену. Перший тип суб'єктності притаманний тим, хто практично не мав досвіду соціально корисної діяльності, чие долучення до волонтерських практик було зумовлено певною життєвою стратегією; другий — тим, хто й раніше займався громадською діяльністю, мав активну життєву позицію.

До характеристик актуалізованої суб'єктності віднесено: створення або приєднання до волонтерських організацій, ініціатив; формування та інкорпорацію соціального та культурного капіталів; самотрансцендентність (що проявляється, в тому числі, за допомогою навчання, тренувань); здатність впливати на інших суб'єктів (зокрема залучення до волонтерських практик інших людей); встановлення зв'язків із владою.

Доведено, що волонтерство допомагає переселенцям сформувати та інкорпорувати соціальний капітал, впливає на їхню адаптацію та інтеграцію в приймаючі громади. Міцність соціальних зв'язків волонтерів із числа ВПО уможливорює взаємодію членів організації на довірчій основі. Вертикальні соціальні зв'язки з місцевою владою та ефективність такої взаємодії свідчать про наявність у внутрішньо переміщених осіб контактного соціального капіталу. Встановлено, що волонтерство дозволяє переселенцям інкорпорувати культурний капітал. Залучення до таких практик допомагає розвитку низки професійних навичок.

Результати проведеного дослідження засвідчили, що в умовах, коли суспільство перебуває у стані культурної травми, завдяки формуванню соціальної

суб'єктності внутрішньо переміщені особи краще адаптуються та намагаються подолати цей стан за допомоги волонтерства.

ВИСНОВКИ

У висновках підкреслено, що аналіз існуючих теоретичних напрацювань з проблем волонтерства засвідчив, що найбільшим евристичним потенціалом для дослідження волонтерства володіють соціокультурний підхід та «практична парадигма». Саме ці підходи є теоретичною рамкою, що дозволила розглядати його як соціокультурну практику.

Зазначено, що в умовах сучасної України волонтерство набуває все більшого поширення, до нього долучаються різні групи населення. Волонтерська діяльність здійснюється як індивідуально, так і організовано (в межах різноманітних волонтерських організацій, груп самодопомоги тощо), розвивається за принципом «знизу вгору». Доведено, що недостатня нормативно-законодавча база волонтерства гальмує процес його інституціоналізації.

Доведено, що актуалізація феномену волонтерства зумовлена як макросоціальними чинниками (зростання соціальної напруги, загроза державному суверенітету, виникнення нових груп населення, яким потрібна допомога різної спрямованості тощо), так і чинниками мікросоціального рівня (мотиви участі у волонтерських практиках, ціннісні орієнтації та життєві стратегії волонтерів).

Кейс України розглянуто крізь призму теорії культурної травми П. Штомпки. Доведено, що волонтерство актуалізувалося в соціокультурному контексті травматичних подій останніх років. Культурна травма, що була спричинена анексією Криму та подіями на сході України викликала вимушену внутрішню міграцію та появу нової групи населення — внутрішньо переміщених осіб. З'ясовано, що в Україні ця група стикається зі стигматизацією та дискримінацією у різних сферах життєдіяльності. Виявлено, що переселенці, намагаючись пом'якшити вплив культурної травми та адаптуватися, починають долучатися до волонтерських практик. Це змінює образ ВПО як залежних, пригнічених, знедолених, який транслюється ЗМІ, усвідомлюється приймаючою громадою і відчувається самими переселенцями, на позитивний образ активних громадян.

Проведене дослідження довело, що головним наслідком актуалізації волонтерства в умовах вимушеної міграції є формування та розвиток соціальної суб'єктності особистості. В результаті аналізу глибинних напівструктурованих інтерв'ю з волонтерами-переселенцями виділено чотири модуси залучення до волонтерських практик внутрішньо переміщених осіб. Незалежно від того, в якому модусі реалізуються волонтерські практики (індивідуальному чи колективному), відбувається формування як диспозиційної, так і актуалізованої соціальної суб'єктності особистості. Підсумовано, що незважаючи на те, що стрімкий розвиток та популярність даного феномену призвели до появи квазіволонтерства, що негативно позначається на іміджі волонтерів та волонтерських практик в цілому, актуалізація волонтерства в українському суспільстві спричинила ряд наслідків

переважно позитивного характеру, зокрема подальшу розбудову громадянського суспільства.

Висновки дослідження щодо волонтерських практик як засобів адаптації та подолання наслідків культурної травми можуть бути використані під час формування державної політики щодо ВПО та інших вразливих груп українського суспільства, під час розробки спеціальних програм підтримки волонтерства внутрішньо переміщених осіб у різних модусах залучення. Імплементация результатів даного дослідження допоможе міжнародним та українським громадським організаціям, благодійним фондам, які спрямовані на соціальну, гуманітарну допомогу вимушеним переселенцям, вибудовувати ефективну стратегію адаптації та інтеграції ВПО до приймаючих громад.

Підкреслено, що феномен волонтерства в Україні в сучасних соціокультурних умовах не може вважатися вичерпно проаналізованим та потребує подальших досліджень, в тому числі волонтерських практик ВПО. Залишається відкритою перспектива аналізу практик військового волонтерства. Серед подальших напрямів досліджень може бути компаративний аналіз специфіки українського та зарубіжного волонтерства; визначення впливу волонтерства на розвиток громадянського суспільства в Україні. Представлені в даній роботі результати дослідження можуть бути теоретичним базисом подальших студій волонтерства не тільки в галузі соціологічного знання, але й у міждисциплінарних дослідженнях.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Проценко О. О. Соціокультурний та інституційний простір волонтерства в Україні : контексти та динаміка. *Вісник Львівського національного університету імені І. Франка. Серія соціологічна*. 2016. Вип. 10. С. 117–123.
2. Проценко О. А. Волонтерская деятельность как основа формирования социального капитала личности. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Соціологічні дослідження сучасного суспільства : методологія, теорія, методи*. 2017. Вип. 38. С. 61–67.
3. Проценко О. О. «Внутрішньо переміщені особи» як категорія теоретизування та соціальної практики. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2018. Т. 21. № 4. С. 47–55 (Index Copernicus Value).
4. Проценко О. О. Образ внутрішньо переміщених осіб в медійному дискурсі : критичний дискурс-аналіз повідомлень ЗМІ. *Вісник Одеського національного університету. Соціологія і політичні науки*. 2018. Т. 23. Вип. 1 (30). С. 122–130.
5. Воронкова А., Ковальська Є., Проценко О., Шевчук М. Професійно-класова ідентичність на прикладі дозвіллевих практик українців. *Український соціологічний журнал*. 2018. С. 73–83. (Особистий внесок здобувача Проценко О. О. полягає у формулюванні завдань дослідження та аналізі волонтерства як активно-діяльнісного типу дозвілля).

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації, у зарубіжних спеціалізованих виданнях:

6. Проценко О. О. Волонтерство в сучасній Україні : фактори актуалізації. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*. 2019. VII (32), Is.192, Feb. P. 89–94 (Index Copernicus Value).

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Проценко О. О. Волонтерський рух в сучасній Україні: ціннісні орієнтації, мотиви та соціальний капітал волонтерів // Соціологія та сучасні соціальні трансформації : матеріали VIII Міжнародної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, 12–13 листопада 2015 р., Київ, 2015. С. 44–46.

8. Проценко О. О. «Внутрішньо переміщені особи»: визначення поняття // Українське суспільство в умовах війни: виклики сьогодення та перспективи миротворення : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 9 червня 2017 р. : тези доп. Маріуполь, 2017. С. 175–178.

9. Проценко О. О. Вимушене внутрішнє переміщення та внутрішньо переміщені особи: теоретичні підходи до вивчення // Нові нерівності — нові конфлікти: шляхи подолання : III Конгрес Соціологічної асоціації України, 12–13 жовтня 2017 р. : тези доп. Харків, 2017. С. 131–133.

10. Проценко О. О. Соціологічні теорії вивчення волонтерства // Соціологія у (пост)сучасності : XVI Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів, докторантів і молодих вчених, 15–16 березня 2018 р. : зб. тез доп. Харків, 2018. С. 80–81.

11. Проценко О. О. Сучасне волонтерство: індивідуальні та інституціоналізовані практики // Традиції та новації у розвитку сучасної соціологічної науки: дослідження молодих вчених : зб. матеріалів I Всеукр. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів та молодих учених, 27 лютого 2019 р. : Київ, 2019. С. 83–86.

12. Проценко О. О. Тенденції волонтерства у глобалізованому суспільстві // Соціологія у (пост)сучасності : XVIII Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів, докторантів і молодих вчених, 12–13 березня 2020 р. : зб. тез доп. Харків, 2020. С. 151–152.

АНОТАЦІЯ

Проценко О. О. Волонтерські практики в умовах вимушеної міграції в сучасній Україні: чинники та наслідки актуалізації. — Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук за спеціальністю 22.00.04 — спеціальні та галузеві соціології. — Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України, Харків, 2021.

У роботі здійснена соціологічна концептуалізація волонтерства як соціокультурної практики та його ролі у становленні соціальної суб'єктності особистості.

Проведено діахронне порівняння волонтерства в українському суспільстві, виділено особливості та макросоціальні чинники його актуалізації. Соціокультурні зміни, спричинені анексією Криму та подіями на Сході України, проаналізовано крізь призму культурної травми П. Штомпки. Як чинник актуалізації розглянуто та концептуалізовано вимушене внутрішнє переміщення та його наслідок — появу внутрішньо переміщених осіб.

В результаті дискурс-аналізу ЗМІ визначено низку основних дискурсів та дискурсів-наслідків щодо ВПО. На основі результатів глибинних напівструктурованих інтерв'ю виділено чотири модуси волонтерських практик ВПО та виокремлено характеристики диспозиційної та актуалізованої суб'єктності волонтерів з числа внутрішньо переміщених осіб. Доведено, що головним наслідком актуалізації волонтерства в умовах вимушеної міграції є формування та розвиток соціальної суб'єктності особистості.

Підсумовано, що одним із важливих чинників подолання культурної травми є актуалізація волонтерських практик, суб'єктами яких стають внутрішньо переміщені особи.

Ключові слова: волонтерство, соціокультурна практика, волонтерські практики, суб'єкти волонтерських практик, мотиви волонтерів, ціннісні орієнтації волонтерів, культурна травма, вимушена внутрішня міграція, внутрішньо переміщені особи, соціальна суб'єктність.

ABSTRACT

Protsenko O. O. Volunteering practices under conditions of forced migration in contemporary Ukraine: factors and consequences of their actualization. – Qualification research paper, manuscript.

The Thesis of a Candidate Degree in Sociology: Specialty 22.00.04 – Special and Branch sociologies. – V. N. Karazin Kharkiv National University, Ministry of Education and Sciences of Ukraine, Kharkiv, 2021.

The thesis carries out the sociological conceptualization of volunteering as a sociocultural practice and its role in the formation of the social subjectivity of the person.

Empirically the thesis is based on the findings of the author's research: the critical discourse analysis of the mass media information of 2014-2018 collected in national governmental and non-governmental media, as well as in regional public/local governmental and non-governmental media resources; semi-structured in-depth interviews – 21 interviews with internally displaced persons (IDPs), engaged in volunteering practices in Kharkiv region.

Based on the sociocultural approach and the practical paradigm, the definition of volunteering as a sociocultural practice is formulated. The thesis argues that volunteers and volunteer groups do have such characteristic as subjectness, because they do have all features of subjectivity.

The author diachronically compared volunteering practices in Ukrainian society, defining its specifics and factors of its actualization. The events that determined contemporary volunteering practices were analyzed in the frame of the cultural trauma

concept by P. Sztompka. The internally displaced persons are considered as one of the groups who deeply experience and perceive cultural trauma.

The current migration processes in the Ukrainian society were considered with particular focus on the phenomena of forced internal migration and its effect – an emergence of the internally displaced persons.

The thesis presents the results of critical discourse analysis of mass media messages, mentioning IDPs. T. van Dijk's scheme of self-representation was reformulated as "they-discourse" to study the effect of the attitudes of the receiving community to the self-representation of displaced persons.

The in-depth semi-structured interviews allowed the author to identify four modes of engaging IDPs in volunteering practices. It is proved that the main consequence of the actualization of volunteering in the conditions of forced migration is the formation and development of the social subjectivity of the person. Based on the results of in-depth semi-structured interviews, the characteristics of the dispositional and actualized person's social subjectivity among IDPs were singled out. The analysis of the interviews revealed two types of subjectivities among IDP volunteers, according to L. Sokuryanska's typology, situational and stable.

It is concluded that one of the important factors in overcoming cultural trauma is the actualization of volunteering practices, and internally displaced persons become their subjects.

Key words: volunteering, sociocultural practice, volunteering practices, subjects of volunteering practices, volunteers' motives, volunteers' values, cultural trauma, forced displacement, internally displaced persons, social subjectness.

Відповідальний за випуск
кандидат соціологічних наук, доцент
Філіппова Ольга Аркадіївна